

Роман Подкур
(Вінниця)

**«ВІННИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ВІДДІЛ ДПУ ПОВІДОМЛЯЄ...»
(Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років
за матеріалами ДПУ)**

Демократичні зміни, що відбулися у нашому суспільстві дали змогу розсекретити численні архівні документи, які протягом тривалого часу перебували під застережливими грифами «Таємно», «Цілком таємно» тощо. Останнє стосується, в першу чергу, масиву документів Всеукраїнської надзвичайної комісії – Державного політичного управління України. До згаданих документів десятиріччями існував єдиний підхід – їм довіряли, на них спиралися дослідники самого широкого кола проблем історії України.

В умовах сучасного розвитку джерелознавства, удосконалення методик обробки та опрацювання нових документальних масивів, інтерес до вище означеного кола джерел як об'єктів дослідження цілком закономірний. Розкриття їх генезису, наукового значення, основних змістовних компонентів дозволить визначити їх місце серед інших джерел, а головне – більш повно і ефективно використати закладену в них інформацію.

Уже сьогодні дослідники зіткнулися з ситуацією, коли документи ДПУ створювалися завідомо з метою фальсифікації історичних подій. В таких випадках об'єктом дослідження повинен стати сам момент фальсифікації, визначення тенденційності джерела.

Разом з тим в ряді випадків документи спецслужб чи не єдині містили в собі об'єктивну інформацію про ті процеси, що відбувалися в країні в цілому та її окремих регіонах. Очевидно, що питання про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в джерелі, рівень його достовірності є складним. Вирішення його можливе лише на основі дотримання таких основних принципів.

Перший принцип об'єктивності в джерелознавстві передбачає:

- повне і різнобічне залучення джерел різного типу, характеру і походження при дослідженні історичної проблеми;
- вивчення джерела в цілому, у сукупності всіх його сторін, розкритті внутрішніх зв'язків і протиріч.

Другий принцип пізнання історичних подій і явищ – історизм – передбачає такий підхід до джерела, який дозволяє бачити в ньому продукт конкретного етапу суспільного розвитку, дає можливість фіксувати процеси народження, становлення і розвитку джерела, а також його зв'язок з іншими джерелами.

У поданій статті зроблено спробу висвітлити окремі сторони суспільно-політичного життя Поділля на початку 30-х років через призму документів Вінницького обласного відділу ДПУ.

Зростання національної самосвідомості українського народу закономірно супроводжується сплеском інтересу громадськості до історичного минулого, особливо до тих його сторінок, які невинувато замовчувалися. До них, безперечно, належить проблема суцільної колективізації та пов'язаного з нею голоду першої половини 30-х рр. З погляду на це, у архівах України здійснюється інтенсивний пошук документальних свідчень страшної трагедії.

У багатьох офіційних документах ми навіть не знайдемо щонайменшої згадки про голод. Цього терміна намагалися всіляко уникати, сором'язливо замінюючи його такими визначеннями, як «продовольчі труднощі», «прорив на господарському фронті», «бідкування населення від недороду» тощо. До таких документів слід підходити особливо критично. Коли вони готувалися, спрацьовував хибний механізм замовчування правди про справжнє становище голодуючих селян і ті причини, що призвели до трагедії.

Водночас, наявні архівні документи у своїй сукупності все-таки досить об'єктивно розкривають сутність тогочасної аграрної політики. В цьому плані особливу увагу заслуговують документи обласного відділу Державного політичного управління УСРР з грифом «таємно», «цілком таємно», «не підлягає оголошенню», їх автори не розраховували на стороннє око дослідника й досить відверто змальовували ситуацію, називаючи речі своїми іменами.

Прискорена постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року, колективізація мала закінчитися в Україні у стислі строки – восени 1931 року або навесні 1932 року. Цей процес відразу взяв шалений старт, тим більше, що листом від 24 лютого 1930 року ЦК КП(б)У вважав за можливе здійснити згадану кампанію ще раніше – до осені 1930 року. Неабияку роль в означеному процесі повинні були відіграти органи ДПУ. Адже їм, центральним, окружними, районними партійними комітетами, було доручено під час масової колективізації розробити інструкцію про порядок складання списків розкуркулених, подати на розгляд механізм виселення їх з місць постійного проживання, контрольні цифри депортованих, і саме головне, здійснити цю масштабну операцію по переселенню населення¹.

З інструкції по проведенню роботи по розкуркуленню і виселення куркульства по Вінницькому округу:

«...Совершенно секретно. По окончании работы данная инструкция подлежит уничтожению комиссией в составе бюро РПК с присылкой акта в ОПК.

25 января 1930 г.

<...>

2. В целях руководства всей оперативной практической работой по раскулачиванию и выселению кулаков в округе создана тройка под

председательством секретаря ОПК, члены: пред. окрика * и начальник ГПУ. Вся работа по указанным мероприятиям является политически боевой и проводится в боевом ударном порядке...

9. Практическая работа на селах проходит следующим образом:

- параллельно с проведением массовой работы мобилизованные товарищи, совместно с узким кругом вполне надежных активистов составляют списки на обе категории кулаков. Эта часть работы до определенного времени должна быть полностью конспиративной.

- при проведении подготовительной и массовой работы население ориентируется в общих чертах, не обговаривая и не вынося никаких решений персонального порядка.

- после составления списков с обсуждением их партячейкой и ячейкой КСМ, мобилизованный товарищ сдает списки в РПК.

- ...после санкционирования окртройкой списки прорабатываются на батрацко-средняцком активе по кутковым собраниям. Окончательно утверждаются списки общим собранием колхоза или общим собранием села.

В тех районах, где сельсоветы не содействуют проводимым мерам против кулачества, решения утверждаются райисполкомами.

10. Все товарищи, проводящие работу, а в особенности секретари РПК, председатели райисполкомов держат самую тесную связь и контакт с уполномоченным ГПУ, находящимся в районе, и с уполномоченным ОПК. Все материалы на лиц контрреволюционно и антисоветски себя проявляющих, передаются немедленно на месте же уполномоченному ГПУ. Если таковой по каким-либо причинам отсутствует, то сведения сообщаются или по телефону или нарочным в окротдел ГПУ...

20. Раскулачиванию подлежит все кулачество индивидуально и экспертно обложенное. Раскулачиванию подлежит и та часть кулачества, на которую отсутствуют антисоветский компрометирующий материал... На лиц, могущих скрыться при выселении или возглавить бандитское движение в связи с выселением, составлять особый список и немедленно направлять в ГПУ.

21. В момент проведения подготовительной работы строго наблюдать за возможной утечкой кулаков из сел и срочно о всех замеченных случаях сообщать в ГПУ.

22. При составлении списков строго придерживаться классового принципа и не включать бедняков и середняков. При наличии на них контрреволюционного материала немедленно передавать в ГПУ для принятия мер...».

За контрольными цифрами ДПУ лише з Вінницького округу потрібно було розкуркулити та виселити 2959 сімей, з них за межі України – 1328².

Спиряючись на цю розроблену ДПУ інструкцію та контрольні цифри на

* Окружний виконавчий комітет.

кожний округ, район, сільраду, село, визначалась рознарядка на необхідну кількість розкуркулених. Документи свідчать, що середняків, які вийшли під час «відлиги» з колгоспів, примусили повернутися туди знову за допомогою розкуркулення.

Одночасно органи ДПУ інформували обласний партійний комітет та ІДК КП(б)У про хід розкуркулення, колективізації, реагування населення на ці переломні події на селі. З оперативного зведення № 44 Козятинського дорожньо-транспортного відділу ДПУ: «...На сьогоднішній день ОДТО ОГПУ Казатин отмечает ряд недовольств и суждений рабочих и служащих антисоветского характера по вопросу выселения кулаков, что это не единовременная мера, а это будет продолжаться до того времени, пока не выселят более половины честных людей. Это видно из того, что в марте 1930 г. выселялись головы семейств, а теперь выселяются члены их семейств.

Отмечены высказывания со стороны рабочих и служащих, которые говорят, что помещики давно пришли в СССР, но они хотят сделать выдержку, чтобы рабочие и крестьяне еще более набрались горя и когда они придут в СССР, то каждый будет рад, что бы большевиков больше не было.

Монтер СЦБ Голанский отмечал: «...Печальная картина, как этот народ стонет, выглядывают через люки дети. Разве они доедут? По дороге позамерзают. Это тех выселяют, которые в трудную минуту поддерживали Красную Армию, у них было что взять. Я так думал, что ликвидируют кулака как класс, заберут все и сделают с него пролетариат. А они их всех в Сибирь. Жестоко выселять в зиму, при чем здесь дети, где они найдут своих отцов или квартиры, чтобы перезимовать, там на месте где-нибудь и позамерзают...»³.

Найсистематизованіший характер у висвітленні процесів колективізації носять інформаційно-аналітичні зведення обласного відділу ДПУ. їх можна класифікувати за ознаками:

- приналежності:
 1. інформаційні зведення Вінницького обласного відділу ДПУ;
 2. інформаційні зведення дорожньо-транспортного відділу ДПУ;
 3. інформаційні зведення окремих підрозділів ДПУ;
- часу – періодичні одно-п'яти-семиденні, декадні, двотижневі, щомісячні інформаційно-аналітичні зведення Вінницького обласного відділу ДПУ;
- предмету – проведення розкуркулення, колективізації, виселення селян, голод серед населення області тощо.

Слід відмітити, що інформаційні повідомлення носять певний суб'єктивний характер. Адже уповноважені відділів ДПУ – члени РКП(б), і їх аналіз поточних подій виходив з ідеологічних позицій партії. Але суб'єктивність у сприйнятті дійсності автором джерела не означає ілюзорність останнього, неадекватність дійсності, недостовірність у передачі історичних подій. При всій неповторній сукупності індивідуальних рис і можливостей людей, при помітній відмінності класових, політичних поглядів, всі вони

невідворотно відбивають в своїх уявленнях, образах різні сторони об'єктивної реальності. Таким чином, в будь-якому інформаційному зведенні може бути виявлено відбиток тих історичних явищ, які були зафіксовані всупереч волі автора джерела.

У інформаційно-аналітичних довідках Вінницького обласного відділу ДПУ подаються зведені статистичні відомості про проведення розкуркулення в районах області. Так, на червень 1932 р. в Любарському районі нараховувалось 17160 господарств. З них куркульських господарств, за повідомленнями райвиконкому – 1137. Розкуркулено і розпродано у 1930 році 564 господарства, у 1931 р. – 284 господарства. У Чечельницькому та Немирівському районах розпродано по 700 господарств, у Тиврівському районі – 265 господарств, з них 50 % – бідняцько-середняцьких. У Літинському районі з 15172 господарств було розкуркулено 446, у Іллінецькому районі з 15282 господарств розпродано у 1931 році 126, за шість місяців 1932 року – 241, з них 149 – середняцьких. У Старокостянтинівському районі у 31 сільраді було розкуркулено 425 господарств, з них куркульських – 74, у Липовецькому районі з 20584 господарств було виявлено 194 сімей куркулів, але було розкуркулено всього 66 – інші втекли з села або вже були засуджені. Натомість місцевою владою було розпродано 291 господарство повністю, 148 – частково.

Як бачимо, під розкуркулення потрапила значна кількість середняцьких господарств. Такий же висновок зробив і заступник начальника Вінницького обласного відділу ДПУ Рахліс, підписуючи доповідну записку про ситуацію з розкуркуленням у Вінницькій області на адресу обкому партії⁴.

Інша ситуація склалась у Держинському районі. Тут з 8006 господарств було розкуркулено і розпродано лише 42. З них: у 1930 р. – 10 господарств, у 1931 р. – 32. А на червень 1932 р. у районі нараховувалось 154 твердоздавці. Перевіркою органів ДПУ було встановлено, що «...Ці господарства у більшості є куркульськими, але вони не обкладені експертним податком, користуються виборчими правами. Значна кількість куркулів пролізли в колгоспи, де ведуть розкладницьку роботу, а районне керівництво нічого не робить для того, щоб видалити їх з колективу». Звичайно, після такої доповідної записки можна собі уявити як інтенсивно почалася чистка Держинського району⁵.

Документи свідчать, що розкуркулювали буквально за все: за невиконання хлібозаготівель, несплату податків, штрафів. Весь цей процес супроводжувався жахливими беззаконними діями представників місцевої влади. На місцях намагалися виправдати власне самоуправство і всіляко замаскували дійсність. Селянину досить було елементарно висловити свій протест проти свавілля або в запалі обізвати конкретного представника місцевої влади, як він зараховувався до антирадянських елементів.

Ліквідація непу й сталінська аграрна політика спрямовувались передусім на те, щоб вилучити більше хліба з колгоспів та односібників для

потреб держави. Ні колгосп, ні селянин-індивідуальник вже не були господарями своєї продукції. У вжиток увійшло слово «план», який доводився до кожного колгоспу, села як обов'язковий. Розкладка хлібозаготовельного плану означала повернення до політики воєнного комунізму. По суті, з хлібозаготівлями були пов'язані всі головні події на селі, бо заради цього проводилась блискавична колективізація, накладався підвищений план, застосовувалися репресії за його невиконання. В багатьох документах відбито складне переплетіння цих проблем.

Інформаційні повідомлення обласного відділу ДПУ змальовують яскраву картину беззаконня, яке відбувалася на селі. Так, у квітні 1932 року секретар Вінницького обкому партії був проінформований, що ряд сільрад Погребищанського району схвалюють на своїх пленумах та загальних зборах постанови про виселення за межі району або України осіб, які ведуть антирадянську агітацію. Свої постанови мотивують так: «Громадянин такий-то веде шалену агітацію проти засівної кампанії, чим веде розкладницьку роботу. Тому просити вислати його за межі району чи України». Останні надсилалися до райвиконкому з проханням про затвердження.

Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ Лєвоцький писав, що подібні постанови лише шкодять загальній справі: «...Когда ставится вопрос открыто на пленуме сельсовета или общем собрании, то лица, в отношении которых выносятся постановления, узнавая об этом и боясь этих репрессий не ждут пока их вышлют, а просто удирают из села. Этим создается пополнение рядов антисоветского элемента. На лиц, о выселении которых ходатайствуют сельсоветы, в большинстве случаев компрометирующих материалов нет. Считаю целесообразным дать указание Погребищенским райпарткому и райисполкому, чтобы они запретили сельсоветам таким порядком поднимать вопрос о выселении граждан»⁶.

Обласний відділ ДПУ постійно інформував партійне керівництво області про всі зловживання представників влади на місцях, часто з своїми рекомендаціями щодо подальших дій стосовно того чи іншого керівника. Обком партії мав повну картину подій, що відбувалися на селі. Так, за типовою інформацією у с. Слободище Бердичівського району: «...находящаяся в селе рабочая бригада под руководством уполномоченного районного партийного комитета Купермана занималась систематическими обысками и изъятиями хлеба у всех без исключения контрактантов. Куперман, вместо политмассовой работы, запугивал крестьян арестами, отправкой их в ДОПР и другими репрессиями. Обращался с крестьянами грубо. 27 декабря 1931 года на пленуме сельсовета в своем выступлении заявил: «Нужно взять гада (тобто селянина. – Авт.) за глотку и тогда он даст хлеб...». Благодаря преступному отношению к проведению хлебозаготовительной кампании со стороны уполномоченного РПК Купермана и ранее там бывавшего Беренштейна, партийное и сельское руководство в составе председателя сельсовета Мельничука – член КП(б)У,

председателя колхоза Орла – член КП(б)У, Гравчука – секретаря ячейки ЛКСМ и других, незаконно продавали имущество контрактантов, расхищали его и присваивали.

За невыполнение хлебозаготовок вместо назначенных 18 хозяйств распродано 21. Продажа имущества производилась без составления актов, в результате от вырученных 10875 рублей за проданное имущество оприходовано только 3819 рублей, остальную сумму Мельничук присвоил.

Продаваемое имущество закупалось членами партии – Орлом, Ковалем, Сторжецом, часть имущества была присвоена председателю сельсовета Мельничуком. Из изъятых 15 голов рогатого скота оприходовано лишь 7 голов.

Зафиксированы также случаи нанесения побоев контрактантам. За неспасение хлеба Мельничук избил до бессознательного состояния середняка-единоличника Кулиша Григория. В результате вышеизложенного среди крестьян отмечено недовольство. 27 декабря 1931 года возле школы собралась толпа женщин, требуя от представителя района возврата изъятого имущества. Толпа высказывалась: «Голову йому треба розбити, ходімо до сільради, там будемо балакати».

Несмотря на то, что план хлебозаготовки выполнен по селу лишь на 85 %, сельсовет дальнейшую работу по выполнению плана прекратил в связи с создавшимся нездоровым настроением среди крестьян.

Вследствие неправильного применения репрессий, допущенных искривлений наблюдается массовое бегство крестьян, преимущественно мужчин. По имеющимся у нас данным за последнее время из с. Слободище скрылось 160 человек»⁷.

Деякі секретарі райкомів партії, зокрема Любарського, зверталися до Вінницького обкому партії з заявами про неможливість виконання такого великого плану хлібозаготівлі. Валовий збір всіх зернових району склав 23500 т, видатки ж склали – 20967,4 т. Секретар райкому Должиков писав, «...що в 1931 році вже загинуло в районі біля тисячі коней, велика кількість колгоспників опухла від недоїдання, були випадки смерті. При виконанні районом плану у 14000 т у цьому році ситуація різко погіршиться. По одержанні плану хлібозаготівлі керівний актив району надто погано настроений, заявляючи, що «...постанови партії не виконуються. Постанова ЦК КП(б)У каже про те, що треба у хлібозаготівлю брати від 1/4 до 1/3, а в нашому районі беруть 53,4 %. Ведуться розмови про те, що треба посилати представника до ЦК КП(б)У. Тому, прохаю обком негайно переглянути наш план в бік зменшення. Прошу також негайно прислати в район члена бюро обкому, який би разом з РПК вивчив дійсний стан району»⁸.

Обком партії задовольнив прохання Должикова і надіслав уповноваженого бюро обкому Самутіна. Він, проаналізувавши ситуацію, зробив висновок «про добре організований куркульський саботаж і активний опір хлібозаготівлям». Самутін виявив, що голови колгоспів давали занижені цифри валового збору зерна. Так, по с. Вигнанка за офіційними відомостями

він складав 4700 цнт, перевірка ж показала – 8089 цнт. А голова колгоспу с. Ст. Чарторія «всупереч запереченням уповноваженого роздав 1000 п.зерна, по 300 грамів на трудовень, деякі колгоспники отримали по 14 пудів. План по вивозу пшениці виконав лише наполовину. Цього голову (кандидата партії) ми допитували на бюро РПК 19 листопада 1932 року. Навіть своїм зовнішнім виглядом, усім ставленням це закінчена фігура злісного класового ворога, куркуля і бандита»⁹.

Така ситуація, на думку Самутіна, стала можлива лише при слабкій партійно-виховній роботі і слабкому кадровому складі районних органів.

Звичайно, план хлібозаготівель не був зменшений, а з призначенням секретарем Вінницького обкому партії Чернявського тиск щодо виконання хлібозаготівель посилювався. В телеграмі від 8 грудня 1932 року він категорично вимагав від секретаря райкому особисто перевірити виконання директив щодо заготівель¹⁰.

Відчувши на собі недоїдання 1931 року, селяни почали чинити опір такій аграрній політиці партії. Тема опору майже не висвітлена в історичній літературі. Однак про бунтування і протести селян під час суцільної колективізації йдеться майже в кожному архівному документі.

Зміну настроїв селян відразу зафіксували у своїх спецповідомленнях органи Державного політичного управління України. У липневому 1932 року зведенні заступник начальника обласного відділу ДПУ Рахліс інформував, що у Любарському районі в с. Гордіївка, на загальних зборах колгоспників, при обговоренні плану збирання врожаю, група жінок висловила: «У цьому році жінки будуть домагатися того аби не залишитися голодними. Хліба не дамо вивозити до тих пір, поки нас не забезпечать як потрібно. Всіх тих, що будуть приїжджати у село по хлібозаготівлю, будемо організовуватися і виганяти з села, вони нашим життям не зацікавлені, бо під час голодівки ніхто не звертав на нас уваги».

Селяни, які мали антиколгоспні настрої, підпадали під розряд куркулів і підлягали арешту. Так, «...кулаки Стасюк та Паламарчук систематически ведут агитацию среди крестьян о развале колхоза, распуская слухи о том, что если кто до 25 июля не выйдет из колхоза, то в дальнейшем они лишатся этого права. В результате начали поступать в колхоз заявления о выходе.

В Чудновском районе в с. Рачках зажиточные середняки-индивидуальники Шатило и Рудик, возвратившись из Москвы, куда ездили за хлебом, распространяли провокационные слухи, что колхозы будут распущены.

В с. Бабушки жены раскулаченных Манило и Кучерявых пришли в сельсовет с требованием возвращения им земли и всего имущества, мотивируя тем, что в других селах это уже сделали».

Звичайно, такі «контрреволюційні дії» викликали репресії з боку владних структур: Стасюк і Паламарчук були заарештовані, а по Чуднівському району розпочалася агентурна розробка¹¹.

Одновременно с антиколхозными настроениями, информационные сообщения органов ДПУ зафиксировали «... резкий рост религиозности населения. В Тепликском районе посещаемость церкви в 1932 году значительно возросла. Церковь посещали колхозники, члены коммуны, рабочие сахарного завода, комсомольцы. В селе Соболенка во время поста на исповеди было до 7-8 тысяч человек. Священник принимал общие исповеди от групп народа в несколько очередей. В «вербное воскресенье» было нарезано 7000 лоз, но их не хватило для всех верующих. Такого религиозного подъема не было и в мирное * время... В с. Червона Гребля Чечельницкого района в первый день пасхи был значительный приток молящихся, причем посещаемость церкви увеличилась за счет лиц, которые уже длительный период не были в ней... В м. Тывров церковь посетили за пасхальные дни около 700 человек, что больше чем в прошлом году». Самі аналітики органів ДПУ таке різке зростання релігійності пояснювали те тільки відсутністю масової виховної роботи на селі, але і «...переживаемыми в настоящее время продовольственными затруднениями на селе»¹². Це теж було свого роду протестом проти заходів партії на селі.

Як відзначали інформаційні зведення, основною формою протесту став вихід селян з колгоспів, який мотивувався продовольчою незабезпеченістю. В одному з них говорилося: «...В селе Глинском Калиновского района подано 45 заявлений о выходе из колхоза с требованием выделения земли и возвращения обобщественного инвентаря. На созванном по этому поводу собрании выступали женщины с требованием выдачи хлеба на руки, закрытия столовой и ясель. При проверке выявлены инициаторы – 2 кулака, которые были арестованы... В селе Слобода Шлыковецкая Могилев-Подольского района 250 колхозников отказались выходить на работу, вследствие резкого ухудшения общественного питания». Винуватцями цих подій, за словами працівників СПВ обласного відділу ДПУ, були куркулі та місцеві колгоспні керівники, які не змогли забезпечити хлібом селян (адже хліб був вилучений у хлібозаготівлю 1931 року. – *Авт.*)¹³.

Іноді, доведені до відчаю селяни, чинили рішучий опір представникам влади. В с. Колки Чуднівського району колгоспник Горобець самочинно забрав з колгоспу своїх коней та усуспільнений інвентар. Чекаючи покарання, він організував групу односібників, з якими вирішив чинити опір. При появі голів сільради та колгоспу, Горобець зустрів їх з сокирою в руках¹⁴.

В боротьбі за виживання селяни згуртовувалися і розпочинали грабувати склади із збіжжям, а то і приватні помешкання. У квітневому звіті 1932 року обласного відділу ДПУ повідомлялося, що у Любарському районі «...зафиксированы факты [создания – *Авт.*] организованных группировок, бежавших с высылки кулаков, которые поддерживают связь с местными кулаками и подготавливают вооруженные грабежи мест хранения зерна и

* Так у документі. – *Авт.*

отдельных граждан, что имело место в с. Борущкивцы, где произвели налет на мельницу, но были отогнаны сторожами. В с. Березки ограбили середняка. Отмечены случаи нападения на приезжающих граждан». Враховуючи настрої населення та прикордонний характер області, начальник обласного відділу ДПУ Лєвоцький рекомендував вжити невідкладних заходи щодо реального завезення хліба в найбільш непокійні райони ¹⁵.

Розлючені селяни вдавалися і до здійснення терактів щодо представників влади. У Дзержинському районі у травні 1932 року троє селян спіймали голову сільради, члена партії Каленчука, уповноваженого РПК, кандидата в члени партії Пленікова та сільвиконавця. Перших двох одразу розстріляли, а сільвиконавця побили і наказали «з комуністами більше не ходити» ¹⁶.

Соціально-політичну напруженість в області погіршували численні страйки робітників, які теж вимагали хліба. З спецповідомлення обласного відділу ДПУ секретарю Вінницького обкому партії: «... По имеющимся у нас материалам видно, что на Уладовском и Ждановском сахарных заводах имеются частые перебои в снабжении, а рабочие Уладовского завода за май 1932 г. совершенно не получили продовольственных пайков. Все ненормальности и перебои в снабжении вызывают среди рабочих резкое недовольство, которое выпивается в открытые выступления. Такое выступление было 4 июня 1932 года на Уладовском заводе. К администрации явилась делегация рабочих и потребовала созвать внеочередное собрание. На нем рабочие поставили вопрос об улучшении материального положения. Выступавшие рабочие жаловались на то, что их семьи голодают. Рабочий Хейлик Андрей, работает на заводе 12 лет, заявил: «Никто не виноват, что мы голодаем. Мы сами виноваты, нужно бросить работу и объявить забастовку. Тогда увидят, что нас надо удовлетворять и будет лучше». Часть рабочих была солидарна с ним».

До вересня 1932 року такі спецповідомлення частіше завершувалися рекомендаціями про поліпшення постачання робітників та посилення політико-виховної роботи. Надалі подібні рекомендації припинилися – ДПУ відразу проводило виявлення ініціаторів страйку і заарештовувало їх ¹⁷.

В липні 1932 року Вінницький обласний відділ ДПУ надав інформацію, що всі заходи уряду та партії стосовно села проходять у напруженому стані. Його начальник – Лєвоцький звинувачував у цьому, в першу чергу, місцевих керівників за їх викривлення лінії партії під час проведення колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі тощо. Місцеві керівники, на думку начальника обласного відділу ДПУ, просто не враховували політичних особливостей Поділля, які полягали: «...в засоренности контрреволюционными элементами из числа бывших украинских национал-шовинистических деятелей и петлюровских кадров; близости границ Польши и Румынии, на территории которых сгруппировались остатки петлюровской армии и остатки белой эмиграции; активизации старых повстанческих кадров, остатков кулачества,

церковников, которые за последнее время проводили усиленную агитацию против мероприятий Советской власти, в основном стремясь к организации повстанчества. В результате имели место широкие массовые волынки и факты вооруженных восстаний».

За словами Лєвоцького, 1932 рік характеризувався значним зростанням антирадянських настроїв серед населення. Ці настрої проявлялися не тільки у вигляді поширення чуток, але часто переростали у відкриті форми протидії владі. Основні політичні гасла контрреволюціонерів: «Радянська влада без комуністів та колективізації. Самовизначення України і відновлення демократичного управління УНР». Для підтвердження цієї тези він наводив ряд прикладів по ліквідації цілого ряду контрреволюційних організацій по районах області.

Так, у квітні 1932 року була ліквідована повстанська організація під назвою «Інтернаціональне трудове братство». Вона проводила підготовку до широкого повстання з метою повалення Радянської влади і відновлення влади УНР. В ніч з 23 на 24 квітня організація підняла збройне повстання в селах Андрушівка та Парієвка Плисківського району. У виступі брало участь більше 150 осіб. Повстанці обеззброїли активістів, розігнали сільради, а замість них обрали сільські народні управи. Лєвоцький повідомляв, що в організацію було втягнуто на момент виступу кілька сот чоловік з сіл Плисківського, Липовецького, Іллінецького та інших районів.

Майже одночасно була ліквідована аналогічна організація у селах Муровано-Куриловецького, Копайгородського, Могилів-Подільського районів, внаслідок чого заарештовано до 100 чоловік. Повстання було призначене в ніч на 1 травня, але завдяки оперативним заходам було попереджено. Подібні повстанські осередки існували в селах Літинського, Меджибіжського, Гайсинського, Теплицького, Уманського районів. Крім «серйозних» контрреволюційних організацій ДПУ Вінницької області ліквідувало велику кількість дрібних повстанських груп, окремих осіб, які проводили «антирадянську роботу у вигляді агітації, підготовки терористичних актів»¹⁸.

Звичайно, викликає сумнів існування таких добре організованих та законспірованих осередків. А от у багаточисельності противників радянської влади на селі сумніватися не доводиться, що підтверджується документами партійних та виконавчих органів влади. Масова колективізація, хлібозаготівлі і викликані ними продовольчі труднощі вже в 1931 році спонукали селян на стихійну протидію владі.

В цей період на території Вінницької області з'явився з інспекційною поїздкою С.М.Будьонний. 19 червня 1932 року він побував у Любарському районі, в селах Н.Чарторія, Ст.Чарторія, Деревичка, Глезно, Борушківці, В.Деревичка. У своїх розмовах з колгоспниками та одноосібниками він визнав: «...Про ваше лихо, що ви сидите без хліба, влада не знає. Винні у цьому ваші українські та місцеві керівники. Вони висували зустрічні плани

хлібозаготівлі і забрали у вас весь хліб». У селі Глезно запропонував колгоспникам: «.. Як дадуть вам цього року плани хлібозаготівлі, і ви їх виконаєте, а потім будуть прохати зустрічний, то беріть коси і женіть всіх представників із колгоспу». В селі Борушківці комісії, що нараховувала сільськогосподарський податок, Будьонний заявив: «Ви складайте списки, а коли перекрутите, то я вас... постріляю». В селі Нова Чартория у голови колгоспу, члена партії Осадчука спитав: «Чому до цих пір вас не повбивали колгоспники?» На зустрічне запитання «За що?», Будьонний відповів: «За те, що забрали хліб і людей примусили голодувати». Семен Михайлович досить демонстративно заявляв про те, що він надішле телеграму тов. Сталіну і той виділить хліб для Правобережжя. Звичайно, після таких заяв Будьонного невдоволення колгоспників і одоноосібників було спрямоване проти місцевих керівництв.

Важкий стан обстежених районів в червні 1932 року підтверджували і секретарі райкомів партії. Вони писали, що в колгоспах відсутнє громадське харчування. Колгоспники відмовляються виходити на роботи по обробці буряків без забезпечення їх та сімей хлібом. В селах, в яких побував С.М.Будьонний, люди пекли хліб з бурякового насіння, а від нього у людей з'являлися шлункові хвороби, особливо у дітей. Багато колгоспників харчувалося жомом.

Аналогічну поведінку С.М.Будьонний продемонстрував також у Козятинському, Заславському, Ляховецькому, Ізяславському (зараз – Хмельницька область) районах. На партійній конференції в Ізяславському районі Будьонний заявив: «... Объезжая села повсюду видел ужасающие картины, когда крестьяне, благодаря запугиванию, за километр, снимают шапку перед начальством». Далі він піддав жорсткій критиці хлібозаготівельну кампанію в Україні, звинувативши у продовольчих труднощах місцевих комуністів та владу. Лише пізній час виступу Семена Михайловича не дав можливості, за словами уповноваженого обкому партії Гільбурда, піддати різкій критиці «куркульські формулювання» Будьонного. На нараді було вирішено, що наступного дня члени бюро райкому партії та актив виступлять на конференції з «правильною оцінкою всіх питань, які зачепив Будьонний, але не дискредитуючи його як особистість»¹⁹.

Всю інформацію про поїздку С.М.Будьонного по районах Вінницької області секретар Вінницького обкому партії Алексеев надіслав до секретного відділу ЦК КП(б)У. На нашу думку, така поведінка Будьонного була зумовлена бажанням Сталіна у черговий раз перекласти вину за перманентний голод на місцевих керівників. Якби останнє було особистою ініціативою Семена Михайловича, то незабаром численні збори громадян одностайно вимагали б смертної кари для «троцькіста, ворога народу, шпигуна, підлого зрадника Будьонного».

Звинувачуючи місцеве керівництво в усіх негараздах, вище політичне керівництво і надалі санкціонувало вилучення хліба. Останнє, врешті-решт, і

спричинило небачений в історії людства голодомор. Документи обласного відділу ДПУ та партійних органів чітко констатували наявність масової смертності серед населення регіону: «21 февраля 1933 г. Любарский район. В селе Браталово зафиксировано 20 семейств, пораженных недоеданием. В этих семействах имеется 62 человека опухших, из них: колхозников – 21, единоличников – 41. Среди опухших насчитывается 16 детей колхозников, 27 детей единоличников. Голоданием поражены также семьи, которые не выходят на работу. Это село и колхоз хлебозаготовок не выполнили, сейчас не хватает в колхозе 300 центнеров посевного материала.

В селе Маланка зафиксировано 10 семейств колхозников и 9 семей единоличников, переживающих продовольственные затруднения... В Дзержинском районе, в колхозе с. Мирополь зафиксировано 3 семьи колхозников, которые голодают. Умерло за последнее время 3 человека на почве голода. ...На 5 февраля в г. Бердичев зафиксированы 234 человека отечных больных по причине систематического недоедания. Больше всего больных на предприятиях: «Победа» – 56 человек; «Швейтрикотаж» – 60; Госкожзавод – 22; «Прогресс» – 12...»²⁰.

«Март 1933 г. ...Город Бердичев. Несмотря на помощь, оказанную обкомом партии... положение признать благополучным нельзя. Наличие отечных больных по основным предприятиям тому подтверждение: «Прогресс» – 44 человека, Госкожзавод – 80, Обувная фабрика – 31, Швейная фабрика – 22, артель «Красная звезда» – 30. Естественно, значительно острее положение мелких предприятий, кустарных артелей и среди деклассированной бедноты. Значительно увеличилось нищенство, растет беспризорность детей, падение посещения школы.

По состоянию на 27 марта в больницах имеется 43 отечных больных, умерло в больнице за март 23 человека. В течение марта поступило в больницу 42 трупа.

.. Село. Если в январе и феврале факты голодания имели место в части сел района и они не имели распространенный характер, то в марте случаи голодания резко возросли и охватывают уже значительное количество сел. В ряде сел факты голодания имеют массовый характер, причем значительно увеличались смертные случаи. Особенно тяжелое положение в с. Слободаше – голодает 100 семейств. В с. Райки голодающих 40 семейств, смертных случаев – 21, в том числе 6 детей; с. Скраглевка – 40 семейств, смертных случаев – 21, детей – 11; с. Пятигорка – голодает 60 семей, с. Маркуши – 30 семей, Иванковцы – 41 семья, с. Демчин – 10 семей. Среди голодающих примерно 50 % колхозников.

Когда факты голодания колхозников были единичны, помощь, которая оказывалась согласно нашим указаниям колхозами, давала некоторые результаты. В настоящее время из-за многочисленности этих случаев, большинство колхозов не в состоянии оказывать реальной помощи голодающим...

...Сейчас помощь, в связи с началом полевых работ, будет идти по линии общественного питания.

Если голодающим колхозникам частичная, далеко недостаточная, помощь оказывалась и оказывается через колхозы, то в отношении помощи единоличникам мы реально ничего не могли и не можем сделать. Сложность положения заключается в том, что скудные ресурсы, которые удается экономить и мобилизовать, нам приходится бросать на снижение остроты положения в городе (детдома, школы, больницы)...»²¹.

З метою отримання більш докладної інформації про стан м. Бердичева відділ охорони здоров'я здійснив обстеження населення міста. В основу визначення ступеня виснаження населення було покладено такі критерії:

- безнадійно хворі в зв'язку з повним виснаженням;
- хворі з безбілковими набряками;
- опухлі з ознаками на безбілковість.

Населення, яке не мало цих ознак, але жило в стані крайньої бідності, під час обстеження просто не враховувалось. У відповідності з цими ознаками населення було розбите на 3 категорії. Всього по місту була виявлена 2281 сім'я – 9500 голодуючих.

По першій категорії – безнадійно хворі – 385 чоловік;

по другій – хворі з безбілковими набряками – 570 чоловік;

по третій – опухлі з ознаками на безбілковість – 1326 чоловік.

За соціальними групами це:

- робітники – 208 чол.;
- кустарі – 492 чол.;
- інваліди та пенсіонери – 261 чол.;
- безробітні – 562 чол.;
- декласована біднота – 710 чол.;
- інші (не з'ясовані) – 48 чол.

В доповідній записці з цього приводу є навіть витяги з протоколів огляду сімей, які вражають своєю відвертістю: «...Сокол М. (ул. М.Иудейская, 8) работал на фабрике «Победа», в настоящее время безработный, лежит опухший... Камхе Еля Рахмилович (Кармелитанская, 41), работал на Госкоже, семья из 6 душ, 4 детей 10-8-6-2 лет. В настоящее время голодает, дети опухшие... Азакевич (Монастырская, 14), родители умерли, остались 3 детей 11-8-4 лет. Живут одни в квартире, ходят по домам и попрошайничают. ...Цуркис (Торговая, 19), глава семьи умер, осталась жена и 2 детей, семья голодает, дети поражены отеками...».

Не отримавши реальної допомоги на місцях, населення у масовому порядку зверталось до керівників партії та уряду: Сталіна, Калініна, Петровського, Крупської. Наведемо витяг з листа дружини робітника 9 Держшкірзаводу Шарбер на ім'я Надії Костянтинівни Крупської: «...Это письмо пишет Вам человек, который сидит в ожидании голодной смерти. Ох, что это за чувство, какие это муки, какой это ад – голодать и знать, что ничто

за исключением гнусно голодной смерти ничего не предстоит. Это темное как пергамент лицо, опухшее. Хоть бы кусочек хлеба... Если бы скорее смерть, лишь бы избавиться от этих невыносимых мучений. Я сама лежу вся иссохшая, с отеками лица и ног, желтая и меня ждет та же участь что и мужа – голодная смерть... Помогите нам. Мы хотим еще жить и трудиться. Мы не хотим умереть голодной смертью, не дайте голоду победить нас. Не оставьте нас без помощи...». Цей лист був повернутий міськраді із запискою від Н.К.Крупської: «Уважаемые товарищи. Пересылаю Вам полученное мною письмо Х.М.Шарбер. Человек работал с раннего детства. Нужна скорая помощь. Ее можно оказать лишь на месте. Просьба помочь. Н.К.Крупская». На жаль, не вдалося простежити, чи встигла отримати допомогу родина Х.М.Шарбер²².

Голод вбивав в людині всі людські риси. Іноді вона, доведена до відчаю, вдавалася до канібалізму. Так, в селі М.Радзивілівка Бердичівського району колгоспниця Богуцька споживала м'ясо померлої, її було заарештовано. Постраждав також і голова сільради Поліщук за те, що не перевірів факт поховання тіла. Після цього випадку всім головам сільрад було запропоновано при видачі довідок про смерть перевіряти їх правдивість, не допускаючи поховань без довідок сільради. Крім того, було встановлено суворий контроль за негайним похованням трупів²³.

Найчастіше при інформуванні Вінницького обкому партії про такі екстремальні події в області або про різке збільшення смертності серед населення облвідділ ДПУ користувався позачерговими спецповідомленнями, які в січні-травні 1933 року набули характеру майже щоденних. З спецповідомлення облвідділу ДПУ від 10 березня 1933 року: «...В Махновском районе в ряде сел продолжаем фиксировать увеличение случаев голодания: с. Мончинцы – 20 семей, с. Немиринцы – 70 семей. В Липовецком районе, в с. Зозов насчитывается около 200 семей. Среди умерших имеются колхозники, которые выработали по 300-500 трудодней»²⁴.

Іноді для більшої наочності та концентрації інформації про голод з відділення секретно-політичного відділу Вінницького облвіддщу ДПУ подавало її у вигляді таблиці по районах, селам області з кількістю голодуючих сімей колгоспників та одноосібників, кількістю смертних випадків серед них. У примітках вказувалися кількість опухлих селян, померлих дітей тощо²⁵.

Особливо цінним джерелом до вивчення настроїв населення можна вважати періодичні інформаційно-аналітичні повідомлення органів ДПУ. Останні давали найбільш характерні та типові висловлювання різних верств населення та динаміку їх зміни: «...Рабочий котельного цеха завода «Прогресс» Г.Бердичева Стефанский говорил: «Приближается 15 годовщина Октября, неужели в эти дни нам будут давать ту же кашу и постный борщ. Хорошо идти на демонстрацию, когда сытый, а голодному не до праздника...» Рабочий Короткий среди рабочих говорил, что... «наши верхушки все время

агитируют, что скоро будет лучше, а мы ждем это уже 15 лет и, наоборот – хуже становится. У крестьян все забирают, рабочим не дают»²⁶. Робітник Окунь з фабрики «Перемога» у розмові з іншими робітниками порівнював умови життя польських робітників із своїм становищем: «При Советской власти мы голодаем, обеды похожи на водичку, а рабочие на заводах Польши кушают белую булку и мясо. Разве мы хуже? В других государствах о рабочем просто заботятся»²⁷.

В 1933 році настрої населення на тлі масової смертності стали войовничими, голодні люди почали втрачати страх перед системою. В розмовах вони прямо вимагали істотних змін: «...Что Вы сами сделаете? Попробуйте что-нибудь сказать, то Вас сейчас посадят в ДОПР. Надо всем организовать, тогда мы своего добьемся, а один человек ничего не сделает, расстреляют и все». Рабочий завода «Молот» (г. Винница); «Сталин довел рабочих до голода, народ умирает, во главе власти стоят аферисты». Рабочий Степан Лебедев; «Скорей бы война была, мы бы получили оружие в свои руки и знали против кого воевать». Рабочий семенного завода (г. Винница) Московец Василий».

З іншого боку, в цих же повідомленнях простежується зневіра окремих груп населення з ситуацією, яка склалася: «.. Когда молодые рабочие в цеху во время работы говорили: «...бросай работу и будем спасаться, ибо на заводе всем грозит голодная смерть», старый кадровый рабочий Мушинский ответил: «...пусть уже домучают, все равно не сегодня, так завтра подохнем. Нам спасенья уже нет»²⁸.

Особливе місце в інформаційно-аналітичних повідомленнях органів ДПУ займали повідомлення про настрої та найменші прояви діяльності колишніх представників інших політичних партій, адже вони, в разі виникнення непередбачуваних ситуацій, могли очолити рух протесту проти режиму. Але колишні політичні діячі тверезо оцінювали можливості народу, якому вже бракувало сил на боротьбу. Колишній бундовець Шлугіт з м. Бердичів говорив: «...Все делается по принуждению, без охоты. Разве так пролетариат готовился к революционным праздникам в царское время? Русский пролетариат дошел до такого психологического состояния, что его политическое лицо полностью обезличено. У него даже вырвали инстинкт защищать свое экономическое положение».

У повідомленнях рідко зустрічалися настрої, схожі на сподівання колишнього меншовика Сегала, який тішив себе надією про повернення до 2 Інтернаціоналу: «...Мы видим крах коллективизации. Существование 15 лет Советской власти ознаменовалось раздорами среди коммунистов, которые разбились на разные группировки. Рабочий класс угнетен политически и экономически. В перспективе можно надеяться на возвращение и признание свободы остальных социалистических партий, т.е. вернуться к 2 Интернационалу»²⁹.

Таким чином, викладені матеріали можуть служити переконливим

свідченням того, що документи ДПУ в сукупності з іншими матеріалами можуть служити цінним джерелом для вивчення суспільно-політичної ситуації на Поділлі початку 30-х років.

Примітки

¹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 560. – Арк. 2, 13.

² Там само. – Арк. 6-9.

³ Там само. – Ф. П-714. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 131-134.

⁴ Там само. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 86.

⁵ Там само. – Арк. 87.

⁶ Там само. – Арк. 23, 24.

⁷ Там само. – Спр. 10. – Арк. 1-4.

⁸ Там само. – Спр. 22. – Арк. 5-6.

⁹ Там само. – Арк. 8-9.

¹⁰ Там само. – Арк. 11.

¹¹ Там само. – Спр. 14. – Арк. 48-49.

¹² Там само. – Спр. 6. – Арк. 12-14.

¹³ Там само. – Спр. 11. – Арк. 89,90.

¹⁴ Там само. – Спр. 6. – Арк. 108.

¹⁵ Там само. – Спр. 10. – Арк. 44.

¹⁶ Там само. – Спр. 20. – Арк. 168.

¹⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 32, 33.

¹⁸ Там само. – Спр. 6. – Арк. 44-62.

¹⁹ Там само. – Спр. 31. – Арк. 1-8.

²⁰ Там само. – Спр. 80. – Арк. 6-8.

²¹ Там само. – Арк. 53-56.

²² Там само. – Арк. 57-61.

²³ Там само. – Арк. 64.

²⁴ Там само. – Спр. 74. – Арк. 52, 53.

²⁵ Там само. – Спр. 78. – Арк. 10.

²⁶ Там само. – Спр. 6. – Арк. 157.

²⁷ Там само. – Спр. 7. – Арк. 104.

²⁸ Там само. – Арк. 9, 42.

²⁹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 167.